

شعر تعلیمی در پزشکی سنتی: مطالعه‌ی موردی ارجوزه‌ی پزشکی ابن سینا

مجید نیمروزی^{۱*}، علیرضا صالحی^۲، عبدالعلی محقق زاده^۳، حسین کیانی^۴، محمد هادی ایمانیه^۵، محمود نجابت^۶

مقاله‌ی مروری

چکیده

ارجوزه‌ی طبی یکی از آثار کم‌تر شناخته شده‌ی منسوب به ابن سینا، دانشمند و طبیب بزرگ ایرانی در قالب شعر تعلیمی به زبان عربی است. ابن سینا در این کتاب دوره کاملی از طب سنتی ایران را در قالب ۱۳۲۶ بیت شعر عربی در بحر رجز سروده است. شعر تعلیمی یکی از قالب‌های شعر است که تأمین اهداف آموزشی و انتقال مفاهیم علمی بر جنبه‌های ادبی و شعری اولویت دارد. شعر ابن سینا در ارجوزه‌ی طبی ساده و روان بوده و مباحث علم طب به صورت اجمالی و با پرهیز از توضیحات مفصل ارائه گردیده است. در این ارجوزه طب نظری و طب عملی در دو بخش جداگانه شرح داده شده است.

وجود ترجمه‌های ارجوزه به زبان فرانسوی و انگلیسی حاکی از ارزش فراوان این اثر در نزد اروپاییان به عنوان خلاصه‌ی کاملی از طب آن دوران است ولی ترجمه‌ی فارسی از این اثر نفیس موجود نمی‌باشد. مرکز تحقیقات طب سنتی و تاریخ طب دانشگاه علوم پزشکی شیراز برنامه‌ی ترجمه‌ی منظوم ارجوزه‌ی طبی را با هدف معرفی این کتاب ارزشمند که نشانگر الگوی آموزشی دانشمندان طب سنتی ایران در به کارگیری شعر تعلیمی است آغاز نموده است. این نوشتار بر آن است تا با مقدمه‌ای در بررسی جایگاه ابن سینا در طب سنتی نوین به معرفی ویژگی‌های ارجوزه‌ی طبی ابن سینا بپردازد.

واژگان کلیدی: ابن سینا، ارجوزه‌ی طبی، شعر تعلیمی، طب سنتی

^۱ دانشجوی PhD طب سنتی، مرکز تحقیقات طب سنتی و تاریخ طب دانشگاه علوم پزشکی شیراز

^۲ پژوهشگر مرکز تحقیقات طب سنتی و تاریخ طب دانشگاه علوم پزشکی شیراز

^۳ دانشیار، گروه داروسازی سنتی دانشگاه علوم پزشکی شیراز

^۴ استادیار، گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه شیراز

^۵ استاد گروه بیماری‌های کودکان دانشگاه علوم پزشکی شیراز

^۶ دانشیار گروه بیماری‌های چشم دانشگاه علوم پزشکی شیراز

* نشانی: شیراز، میدان امام حسین، مرکز تحقیقات طب سنتی و تاریخ طب دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شیراز، تلفن: ۰۹۱۷۷۰۳۲۰۱۹،

Email: nimruzim@sums.ac.ir

مقدمه

ابن سینا (۴۲۷-۳۷۰ ه. ق) نابغه‌ای است که پل ارتباطی طب قدیم با طب جدید به حساب می‌آید (۱). قرن چهارم هجری در ایران را به سبب تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی از دوران‌های طلایی تمدن اسلامی برشمرده‌اند. وجود کتابخانه‌های بزرگ و غنی در دوره‌ی سامانیان از جمله عوامل بسترساز تجلی پژوهش‌ها و تکمیل مطالعات اندیشمندانی چون ابن سینا بوده است (۲). قدیمی‌ترین رساله‌ی شناخته شده در ارتباط با کارآزمایی‌های بالینی توسط بوعلی نگاشته شده است. عنوان رساله‌ی او در موضوع داروشناسی شناخت قدرت داروها از طریق آزمایش است که تاریخ نگارش آن ۷۵۰ سال قبل از آزمایش معروف James Lind بر روی بیماری اسکوربوت است (۳). ابن سینا خدمات مهمی به طب و داروشناسی نمود. دستورالعمل‌های دارویی در کتاب‌های ابن سینا فراوان یافت می‌شود که ویژه‌ی خود او می‌باشد (۴). بوعلی در شرح و توصیف بیماری‌ها بسیار دقیق بوده است. او در قرن دهم میلادی علایم *vasovagal syncope* را شرح داده است (۵). عملکرد دو مرحله‌ای مثانه در مبحث بیماری‌های کلیه در کتاب قانون به دقت تشریح گردیده است (۶). آثار بسیاری در زمینه‌های علوم مختلف از او به جا مانده است. با وجود احاطه‌ی بوعلی بر فلسفه و داشتن آثار مهم و ارزشمندی چون کتاب شفا، شهرت جهانی او بیش‌تر به خاطر اثر بی نظیرش در زمینه‌ی طب یعنی قانون است که خود شامل ۵ کتاب است (۷). او در طب از شیوه‌ی بقراط و در فلسفه از طریقه‌ی ارسطو، بهره‌های فراوان برد ولی اساس و پایه‌ی طبابت خود را بر طب بقراط نهاد (۲). با مقایسه‌ی قانون با سایر کتاب‌های قرن چهارم هجری قمری معلوم می‌گردد که بوعلی در پیشرفت پزشکی تا چه اندازه از طریق تجربه‌های شخصی خود به گسترش این دانش افزوده است. ابن سینا رساله‌ها و ارجوزه‌های فراوانی نوشته که تمامی این آثار توسط مرحوم دکتر غنی از تاریخ الاطبا استخراج و در

رساله‌ی ابن سینا آورده شده است که تعداد این رساله‌ها بالغ بر ۲۲ می‌باشد که از آن جمله است: رساله‌ی حفظ الصحه، دستورطبی، ارجوزه در طب علمی و عملی، رساله‌ی نبض به زبان فارسی، الادویه‌ی القلبیه، دفع مضارالکلیه عن الابدان الانسانیه بتدارک انواع الخطاء التدبیر. تأثیر گسترده‌ی این شخصیت برجسته باعث شد بسیاری از اندیشه‌ها و رهیافت‌های علمی وی در طب غربی نشر یابد و تا ظهور علم پزشکی نوین در قرن هفدهم میلادی همچنان غالب بماند (۴).

از نظر ابن سینا، انسان دارای مراتبی از واقعیت است که در سلسله مراتب عمودی جسم، نفس و روح جای می‌گیرد. سلامت، تعادل و توازن بین عناصر هر دو بعد انسانی است و بیماری فقدان همین تعادل (۴). در کتاب اول قانون، شیخ الرییس پس از تعریف طب، ارکان (عناصر اربعه)، مزاج‌ها و اخلاط، تشریح اندام‌های گوناگون بدن را مورد بحث قرار داده است. وی هدف طب را تندرستی به هنگام سلامتی و بازگرداندن آن به هنگام بیماری دانسته است (۷). در کتاب ارجوزه‌ی طبی نیز تمامی این موضوعات به‌جز موضوع تشریح اندام‌ها در قالب شعر آورده شده است. از دیدگاه طب سنتی ایران، بیماری در نتیجه‌ی بهم خوردن تعادل میان اخلاط چهارگانه‌ی دم، صفرا، سودا و بلغم ایجاد می‌گردد. به همین دلیل پیشگیری در طب سنتی که بر پایه‌ی سته‌ی ضروریه بنا نهاده شده، به دنبال نشان دادن راهی است تا این تعادل به هم نخورد. درمان در طب سنتی نیز بر مبنای بازگرداندن عدم تعادل اخلاط چهارگانه به حالت تعادل و در نهایت علاج بیماری است (۸). ابن سینا فلسفه‌ای استادانه از آنچه امروزه پزشکی کل‌گرا نامیده می‌شود، صورت‌بندی نمود و در درمان از هیچ روشی که مؤثر می‌پنداشت، روی گردان نبود (۴). از دیدگاه بوعلی طب به دو بخش نظری و عملی تقسیم می‌شود. طب نظری چگونگی عملکرد و تغییرات بدن انسان و عوامل مؤثر بر آن را که منجر به سلامتی یا بیماری

می‌شوند بررسی و در نهایت پزشک را به تشخیص راهنمایی می‌کند. طب عملی شامل روش‌هایی است که برای حفظ سلامتی (علم حفظ الصحه) یا بازگرداندن سلامتی (علم معالجات) به کار می‌روند. علم معالجات شامل ۳ بخش تدبیر با غذا (غذادرمانی)، تدبیر با دارو (دارودرمانی) و اعمال یدای مانند جراحی، ماساژ، حجامت و فصد است (۹). این موضوعات در ارجوزه با واژگانی ساده و به دور از تکلف با مهارتی ستودنی به نظم در آمده است.

ابن سینا حکیم و طبیب نامدار قرن چهارم از چهره‌های برجسته و مؤثر در فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی است (۱۰). نوشته‌های فارسی و عربی ابن سینا تأثیر فراوانی در پیشبرد هر دو زبان داشته است. این تأثیر بر زبان و ادب پارسی از سه جهت قابل بررسی است: اول آن‌که این دانشمند بزرگ سهم بسزایی در نثر علمی فارسی داشته و در تألیفات فارسی او الفاظ علمی بسیاری را می‌توان دید که اولین بار برای بیان مفاهیم علمی مورد استفاده قرار گرفته است (۱۱). نکته‌ی در خور گفتن در این زمینه این است که ابن سینا واژه‌های طبی و علمی را به پارسی بر می‌گرداند و آن را در تألیفات پارسی خود به کار می‌برد. (۱۰). دوم ذوق هنری و اشعار منسوب به ابن سینا و سوم اشاراتی است که دیگر نویسندگان و شاعران در آثار خود به این نابغه‌ی بزرگ داشته‌اند (۱۲). ابن سینا در طول زندگی خود به القاب متعددی ملقب شده است. لقب شیخ الرییس به دو بعد مهم وجودی او اشاره دارد، زیرا شیخ لقبی است علمی و رییس لقبی سیاسی و به این ترتیب شیخ الرییس علم و سیاست را با هم جمع نموده است (۱۳).

ابن سینا با داشتن بیش از ۲۰۰ اثر تألیف شده (۱۰) در بسیاری از علوم عصر خود وارد شده و به نظریه‌پردازی پرداخته است. از میان آرای ارزشمند وی علوم پزشکی و سپس اندیشه‌های علمی - فلسفی او مورد کند و کاو قرار

گرفته است، اما شخصیت ادبی ابن سینا کم‌تر مورد توجه قرار گرفته است و این در حالی است که آثار ادبی ابن سینا در بردارنده‌ی برخی از افکار و اندیشه‌های اوست؛ بنابراین ضرورت پژوهش در این زمینه و بررسی این اندیشه‌ها روشن و آشکار است. یکی از آثار ادبی کم‌تر شناخته شده‌ی منسوب به بوعلی ارجوزه‌ی طبی است که مشتمل بر یک دوره‌ی کامل طب سنتی ایران در قالب شعر تعلیمی به زبان عربی است. این اثر در اروپا بر خلاف ایران بسیار مورد استقبال بوده و به زبان‌های لاتین، فرانسه و آلمانی ترجمه شده و بارها به چاپ رسیده است (۱۰). در این مقاله با تشریح اجمالی دیدگاه ابن سینا در طب سنتی ایران، نقش او در پایه‌گذاری طب نوین و توضیح شعر تعلیمی، به معرفی ارجوزه‌ی سینایی و برگردان منظوم پارسی آن توسط مرکز تحقیقات طب سنتی و تاریخ طب دانشگاه علوم پزشکی شیراز پرداخته شده است.

کاربرد شعر تعلیمی در پزشکی سنتی

پزشکی در تمام اعصار نیاز عامه‌ی مردم بوده و به طبقه‌ی خاصی اختصاص نداشته است. اگرچه در دوره‌های خاصی از تاریخ پزشکان در طبقه‌ی بالای جامعه قرار داشته‌اند ولی پیوند این طبقه با عامه‌ی مردم امری گریزناپذیر بود. بنابراین، برای حفظ سلامت جامعه، پزشکان می‌بایست تمامی مردم را در نظر گرفته و ضروریات اولیه‌ی حفظ سلامتی را به آن‌ها آموزش می‌دادند. پزشکان برای استفاده‌ی بهتر و سریع‌تر عموم مردم از هنر شعر بهره جستند و موضوعات پزشکی بسیاری را به نظم درآوردند. این سروده‌ها به‌دلیل استفاده از وزن ساده و دوری از واژگان و تصویربرداری‌های پیچیده بهتر در ذهن جای می‌گرفت و هر خواننده‌ای تنها با یک‌بار خواندن می‌توانست اطلاعات اولیه از بیماری‌های گوناگون به‌دست آورد. به همین دلیل آثار پزشکی فراوانی به زبان شعر تألیف شد (جدول شماره‌ی ۱) (۱۴).

جدول شماره ۱

قرن	تعداد	به فارسی	به عربی	زبان نامشخص
۴	۱	۰	۱	۰
۵	۴	۰	۳	۱
۶	۲	۲	۰	۰
۷	۱	۰	۰	۱
۸	۴	۲	۰	۲
۹	۳	۱	۱	۱
۱۰	۱۳	۱۱	۲	۰
۱۱	۴	۳	۰	۱
۱۲	۲	۱	۰	۱
۱۳	۶	۱	۳	۲
۱۴	۹	۵	۲	۲
بدون	۲۲	۱۴	۰	۸
جمع کل	۷۱	۴۰	۱۲	۱۹

نخستین و مشهورترین این ارجوزه‌ها، ارجوزه‌ی طبی ابن سینا است که او را پیشگام استفاده از شعر تعلیمی در پزشکی کرده است. به دلیل اهمیت ارجوزه‌ی سینایی در توسعه‌ی ارجوزه‌های پزشکی، این نوشتار به بررسی ویژگی‌ها و کاستی‌های این اثر می‌پردازد.

جایگاه بوعلی در نگارش متون منظوم علمی و ادبی

بوعلی به همراه ابوریحان بیرونی (صاحب تفهیم و صیدنه) و محمد بن ایوب طبری (صاحب شمار نامه)، نخستین دانشمندانی بودند که ضرورت تألیف متون علمی به زبان فارسی را دریافتند و آگاهانه پیشگام امری خطیر در حوزه‌ی فرهنگ ایرانی شدند. آن‌گونه که در کتاب‌های مربوط به تاریخ ادبیات آمده است، اغلب آثار علمی عهد سامانیان و غزنویان به زبان عربی یعنی زبان رایج عصر بوده است. از ۴۷۹ اثر منسوب به ابن سینا ۲۳ کتاب و رساله به زبان فارسی است که مشهورترین آن‌ها دانشنامه‌ی علایی و رساله‌ی نبض (رگ شناسی) است (۱۲). از بوعلی، افزون بر آثار گران‌بها و متعدد در زمینه‌ی علوم گوناگون از قبیل طب، فلسفه و منطق، آثاری ادبی هم‌چون نظریه‌پردازی در شعر، قصیده‌ها و ارجوزه‌ها نیز به جا مانده است. در این میان سهم شعر در آثار

ابن سینا را ۲۲ قطعه و رباعی به زبان فارسی و مجموعاً ۶۵ بیت دانسته‌اند و این در حالی است که تعداد ابیات و قطعات عربی اشعار او بسیار بیش از این است (۱۳). بسیاری از آثار منظوم بوعلی در سایه‌ی آثار منثور او قرار گرفته و کم‌تر به آن‌ها توجه گردیده است، از این رو، منبعی بدیع در کشف ابعاد فراموش شده‌ی بوعلی به‌شمار می‌آید.

موضوعات شعری ابن سینا و ورود شعر تعلیمی به

حوزه‌ی طب

تقسیم‌بندی موضوعی شعر ابن سینا دو دسته را شامل می‌شود:

۱. شعر تعلیمی که هدف آن آموزش امور دنیوی و اخروی مردم است، و ویژگی‌های درونی و بیرونی ای دارد که آن را از دیگر انواع شعر جدا می‌سازد (۱۵). در شعر تعلیمی سراینده بیش از آن‌که در پی تصویرگری، ابداع و خیال‌پردازی باشد به دنبال انتقال دانسته‌های خود و آموزش آن‌ها به دیگران است. شعر تعلیمی، کلام منظومی است که مشتمل بر قواعد علمی و آموزشی است و چون فاقد عنصر خیال است، آن را نظم می‌دانند نه شعر. شعر تعلیمی

مهم‌ترین ارجوزه‌ی طبی به عربی اثر ابن سینا متعلق به اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم و مهم‌ترین منظومه‌ی طبی به فارسی «دانشنامه» اثر حکیم میسری متعلق به قرن پنجم و «طب یوسفی» اثر حکیم یوسف بن محمد هروی متعلق به اواخر قرن نهم و اوایل قرن دهم هجری است. ارجوزه‌های طبی منسوب به ابن سینا به قرار زیر است (۱۴، ۱۳، ۱۰):

- الأرجوزه فی الطب (الالفیه الطبییه - الأرجوزه السینائیه - الأرجوزه الکبری - الالفیه الطبییه المشهوره) چنان که از اسم کتاب مستفاد می‌گردد این ارجوزه در علم طب و بزرگ‌ترین ارجوزه‌ی ابن سیناست که نسخ متعدد و بعضاً با نام‌های مختلف از آن در کتابخانه‌های دنیا (مخصوصاً کتابخانه‌های استانبول) موجود است (۱۳۲۶ بیت).

- الأرجوزه فی التشریح: (۱۶۸ بیت)
- الأرجوزه فی المجربات: (۲۵۲ بیت)
- الأرجوزه فی الطب (فی حفظ الصحه): (۱۵۱ بیت)
- الأرجوزه فی الطب (فی الفصول الاربعه): (۱۴۰ بیت)
- الأرجوزه فی الوصایا (نصایح طبی منظوم): (۷۳ بیت)
- الأرجوزه فی وصایا بقراط: (۴۸ بیت، ۹۳ بیت نیز ذکر شده است)
- الأرجوزه فی الاستدلال علی صحه البدن عن طریق النبض او البول: (۱۱۱ بیت)
- الأرجوزه فی حجر الذخیره: (۱۰۰۰ بیت)
- الأرجوزه فی تدبیر الصحه: (۶۷ بیت)
- فوائد الزنجبیل: (۲۳ بیت)
- الأرجوزه فی الباه: (دلایل ضعف نیروی باه)
- المفیدتان فی حفظ الصحه: (۸ بیت و ۱۳ بیت)
- الأرجوزه فی امراض جفن العین: (۵۰ بیت)

۲. دسته‌ی دوم اشعاری که ابن سینا به‌عنوان یک شاعر و از سر تصویرگری و ابداع سروده است. ابن سینا که در گذر عمر خود رویدادها و فراز و فرودهای گوناگون از یتیمی، سفرهای متعدد، تصدی وزارت

بر اساس طول آن به ارجوزه و شعر تعلیمی کوتاه تقسیم می‌شود. هدف شاعر از سرودن شعر تعلیمی، سهولت حفظ مطالب آموزشی به‌صورت شعر و جذابیت بخشیدن به مباحث دشوار و نامأنوس علمی است (۱۳). نخستین شعر تعلیمی به زبان عربی از ابان بن عبدالحمید لاحقی و اولین اثر منظوم و مستقل فارسی در اخلاق، پندنامه‌ی نوشیروان است. در قرن پنجم، ناصر خسرو با سرودن قصاید طولانی در وعظ و حکمت، و بیان اعتقادات دینی و انتقادهای سخت اجتماعی از مشهورترین شاعران، در قلمرو شعر تعلیمی است. حدیقه الحقیقه سنایی، مخزن الاسرار نظامی، مثنوی مولوی و بوستان سعدی از زیباترین و پرمعناترین اشعار تعلیمی هستند که در آن‌ها از داستان و حکایت و تمثیل برای بیان مفهوم استفاده شده و به شیوه‌ی پند و اندرز غیر مستقیم است (۱۶). منظومه‌های کوتاهی در موضوعات مختلف فلسفی از ابن سینا به‌جا مانده است. قیاس، استقراء، نقیض، تمثیل، الفاظ خمس، مقولات عشر مباحثی هستند که در اشعار تعلیمی کوتاه ابن سینا به آن‌ها پرداخته شده است. از جمله اشعار تعلیمی بلند ابن سینا یا همان ارجوزه، می‌توان به ارجوزه‌ی طبی وی اشاره کرد. ابن سینا در قالب قطعه‌های کوتاه و گاهی در قالب یک یا دو بیت توصیه‌ی بهداشتی عرضه نموده است. درباره‌ی زکام در آغاز سرماخوردگی، فصد و در پایان آن استحمام و قی (بالا آوردن) را توصیه می‌کند و می‌گوید نوشیدن ماء‌الشعیر میان آن دو موجب سلامت جسم است (۱۳).

فی اوّل النزلهی فصدّ و قی

اواخر النزلهی حماماً

بینهما ماء الشعیر به

صحّهی من النزلهی اجسام

۹۹ صفحه و یک مقدمه‌ی سه صفحه‌ای در بررسی وزن‌های شعر به‌ویژه بحر رجز است.

بعد از مقدمه نوشتار دو صفحه‌ای به سبک مقامات در علت نگارش و هدف و ضرورت تألیف کتاب آورده شده است که مهم‌ترین سبب تألیف این منظومه آسان کردن و در دسترس قرار دادن طب برای عموم مخاطبان عنوان شده است. بعد از پایان ابیات ارجوزه، یازده بیت از حکیم تیاذق در حفظ صحت به همراه ترجمه‌ی فارسی آن در ده بیت آورده شده است. این نسخه با یک خاتمه‌ی یک صفحه‌ای به اتمام می‌رسد و در آن اشاره شده است که نگارش این نسخه در سال ۱۲۶۱ به پایان رسیده است. بعد از خاتمه، غلط‌نامه‌ای در دو صفحه قرار داده شده است.

این ارجوزه ویژگی‌ها و کاستی‌هایی دارد. یکی از بارزترین ویژگی‌های آن بیان کوتاه و فشرده‌ی طب در قالب اشعاری روان و قابل حفظ است. دیگر آن‌که مباحث کتاب تا حدود زیادی با روال کتاب قانون مطابقت دارد و شاعر بسیاری از اصطلاحات کتاب قانون را عیناً در ارجوزه تکرار کرده است. ویژگی دیگر این‌که شاعر اصول کلی طب را بیان داشته و به جنبه‌ی کاربردی آن تأکید فراوان داشته و از پرداختن به جزئیات خودداری نموده است.

از مهم‌ترین کاستی‌های این ارجوزه اشتباهات نگارشی و دستوری فراوان آن است که بیش‌ترین این اشتباهات به نسخه‌نویسان بر می‌گردد. دیگر آن‌که شاعر در برخی موارد به دلیل گزیده‌گویی، معنا را فدای لفظ کرده است و این سبب غموض و پیچیدگی درک اشعار شده است. و این مسأله مصححان را بر آن داشت تا برای فهم دقیق به شرح‌های ارجوزه و دیگر کتاب‌های طب ایرانی مراجعه کنند.

کتاب با این بیت شروع می‌شود (۱۸): *اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الْمَلِیْکِ الْوَاحِدِ رَبِّ السَّمَوَاتِ الْعُلٰی الْمَاجِدِ*
و با این بیت پایان می‌یابد (۱۸):

وَقَدْ فَرَعْتُ مِنْ جَمِیْعِ الْعَمَلِ وَالْآنَ أَقْطَعُ بِقَوْلِ مُكْمَلِ
کلام ابن سینا در نوشتن ارجوزه ساده و روان است و

و زندان را تجربه کرده با زبان شعر به هر یک از آنان پرداخته است (۱۳).

ارجوزه‌ی طبی

شرح‌های ارجوزه: بر ارجوزه‌ی سینایی شرح‌هایی نوشته شده که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: شرح ابن رشد (متوفی ۵۹۵ ه.ق.)، الجوهر النفیس تألیف موسی ابن ابراهیم بغدادی (متوفی ۸۷۶ ه.ق.)، شرح ابن طملوس، شرح الصقلی (قرن نهم هجری)، شرح و تفسیر موسی ابن عزرون بر ارجوزه و کتاب شرحابو محمد ابن محمد الغسانی (قرن دهم هجری) بر تفسیر موسی ابن عزرون به نام الروض المکنون فی شرح ارجوزه‌ی بن عزرون. به جز قانون مهم‌ترین کتاب پزشکی ابن سینا که در اروپا مورد توجه زیادی قرار گرفته، ارجوزه‌ی طبی (سینایی) است. این کتاب بدیع که می‌توان آن را خلاصه‌ای از قانون دانست بسیار بیش از قانون مورد استقبال قرار گرفته و ارزش آن در بعضی موارد از Opus-Magnum جالینوس هم برتر قلمداد شده است (۱۷). چنان‌که از نام آن مستفاد می‌گردد، این ارجوزه در علم طب است و از مطالعه‌ی آن معلوم می‌گردد که یک دوره‌ی کامل طب و فنون وابسته به آن است.

دو نسخه از این مجموعه‌ی با ارزش در کتابخانه‌ی ملک تهران موجود است. چاپ اول کتاب تحت عنوان ارجوزه‌ی سیناییه در مطبع عبدالمجید در سال ۱۲۴۵ ه. ق و چاپ دوم در هندوستان در سال ۱۲۶۱ ه.ق. در مطبع مصطفی محمدخان به چاپ رسیده است. نسخه‌ی دیگر نسخه‌ی مکتبه النجف الاشرف است که اعراب‌گذاری شده و صفحات آن کامل نیست و به خط نستعلیق است. در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی نیز نسخه‌ی خطی از ارجوزه‌ی سینایی وجود دارد که شامل ۱۱۲ صفحه به خط نسخ موجود است. این نسخه در سال ۱۲۹۱ توسط حکیم محمد سلیمان بر روی کاغذ هندی نخودی استنساخ شده است. در مجموع، تمامی نسخه‌ها به جز نسخه‌ی نجف که ناقص است، شامل ۱۳۲۶ بیت می‌باشند. تصحیح و ترجمه‌ی ارجوزه‌ی سینایی بر اساس نسخه‌ی مطبع عبدالمجید (۱۲۴۵ ه. ق) صورت گرفته است. این نسخه شامل

بسیاری از مطالب به صورت خلاصه و با پرهیز از تفصیل مورد بحث قرار گرفته است. کتاب اصلی شامل قسمت‌های زیر است (۹):

مقدمه: ابتدای کتاب با سپاس خداوند و ستایش رسول گرامی (ص) آغاز گردیده که در ترجمه‌ی انگلیسی ستایش رسول (ص) حذف شده است (۱۹). بعد از آن تعریف طب و تقسیم‌بندی آن آمده است.

«الطب حفظ صحه‌ی براء مرض من سبب فی بدن منذ عرض» سپس وارد بحث طب نظری گردیده و طبیعیات هفت گانه را از ارکان تا افعال بیان کرده است.

«اما الطبيعیات فالارکان» یقوم من مزاجها الابدان» بعد از این از تأثیر ستارگان و خورشید بر هوا گفته و به سته ضروریه^۱ پرداخته است. امور بیرون از محدوده‌ی طبیعیات^۲ شامل امراض متشابه‌ی الاجزا، اسباب، اعراض، دلایل، علایم و بحران در قسمت بعد بیان گردیده است. در قسمت دوم ارجوزه، طب عملی به تفصیل بیان شده که در آن ابتدا به حفظ صحت، تدبیر مسافران، کودکان، ناقهین و سالمندان پرداخته شده و پس از آن برگرداندن سلامت به بیماران بوسیله‌ی دارو و غذا مورد بحث قرار گرفته است. در این جا از انواع داروها و ترکیب آن‌ها سخن به میان آمده و بعد از این درمان انواع سوء مزاج، استفراغ و فصد بیان گردیده است.

و ان نظمت فی کتاب العلم فی الطب ما سمعت من نظم
بهداشت نظری: در این بخش از کتاب مباحث طبیعیات، سته ضروریه، بیماری‌شناسی، علت‌شناسی و نشانه‌شناسی شرح داده شده است.

بهداشت عملی: در این قسمت از ارجوزه، دستورات بهداشتی در مورد انتخاب مسکن، خوردن و آشامیدن، خواب، فعالیت بدنی، فصول، مسافرت، بهداشت کودکان، انتخاب دایه، دوران نقاهت، بهداشت پیران و بهداشت عمومی بیماران

^۱ هوا، خوردن و آشامیدن، خواب و بیداری، حرکت و سکون، اعراض نفسانی، استفراغ و احتقان

^۲ ارکان، مزاج، اخلاط، اعضا، ارواح، قوا، افعال

توضیح داده شده است.

درمان نظری: داروشناسی، مسهلات (داروهای تخلیه اخلاط)، داروهای نیروزا (گرم‌زا، سرمازا، رطوبت‌زا و خشکی‌زا)، داروهای دارای خواص ساده (ملین، قابض و رافع انسداد)، داروهای دارای خواص مرکب (سنگ‌شکن و مدر بول)، شناخت و درمان بیماری‌های غیر وابسته به خلط (سوء المزاج) و شناخت و درمان بیماری‌های وابسته به خلط، مباحث مطرح شده در این بخش از کتاب هستند.

درمان عملی: در این بخش از کتاب جراحی عروق، جراحی بافت، جراحی استخوان و شکسته‌بندی تشریح گردیده است (۹).

مقدمه‌ی انگلیسی توسط Kruger (۱۹) چنین آغاز می‌گردد:

Praise be to Allah, the Teacher, the Unique,
Majesty of the Heavens, the Exalted, the Glorious
و در ابتدای بحث نظری آمده است:

Medicine is the preservation of health and cure
of disease which arises from conscious causes
which exist within the body .

ویژگی ادبی ارجوزه‌ی ابن سینا

ارجوزه‌ی ابن سینا در بحر رجز سروده شده است. بحر رجز یکی از بحور شعر عربی است که کاربرد فراوانی در شعر عربی دارد، به گونه‌ای که در بین شاعران عرب‌زبان به «حمار الشعراء» معروف است. وزن این بحر مستفعلن مستفعلن مستفعلن است که گاه به ضرورت شعری تفعله‌های آن به مستفعلان، مفتعلن، فعلن، مفعولن، مستفعلن، فعلن، مفعولن، مستفعلن، مستفعلن، و فاعلن تغییر می‌کند (۹). این وزن گر چه در زبان عربی خوش آیند است ولی در شعر فارسی در قالب مثنوی یا قصیده چندان آهنگین نیست و حفظ آن برای مخاطب فارسی زبان دشوار می‌آید. از این رو، بحر رمل برای برگرداندن ارجوزه‌ی ابن سینا برگزیده شد. ارجوزه‌ی ابن سینا با بیت زیر شروع می‌شود که وزن آن مستفعلن مستفعلن مفعولن است:

«الحمد لله الملیک الواحد رب السموات العلی الماجد»

نتیجه گیری

در دوران ابن سینا استفاده از نظم برای تألیفات علمی و متون آموزشی امری رایج و روشی مؤثر برای حفظ مفاهیم علمی و افزایش علاقه‌مندی شاگردان به این مباحث محسوب می‌شده است. اندیشمندان و دانشوران با شعر و نظم موانست و آشنایی قابل ملاحظه داشته و در تألیفات رشته‌ی تخصصی خویش از این روش استفاده می‌کرده‌اند. به‌کارگیری متون منظوم در آموزش برخی مباحث علمی، موضوعی است که در حال حاضر نیز ارزش بررسی و تأمل را دارد. وجود ترجمه‌های ارجوزه به زبان‌های انگلیسی و فرانسوی حاکی از ارزش وافر این اثر در نزد اروپاییان به‌عنوان خلاصه‌ی کاملی از طب آن دوران است، ولی متأسفانه این اثر ارزشمند تاکنون به فارسی ترجمه نگردیده است. از این رو، مرکز تحقیقات طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی شیراز بر آن گردید با همکاری کارشناسان و اساتید آن مرکز، این اثر بدیع را به نظم پارسی درآورد. امید آن است که تلاش دست اندرکاران این مجموعه مقبول اساتید و علاقه‌مندان طب ایرانی قرار گیرد و از الگوی آموزشی شعر تعلیمی بتوان برای آموزش مفاهیم پزشکی در طب ایرانی بیش‌تر بهره برد.

برگردان آن به فارسی که در مرکز تحقیقات در دست تهیه است بر وزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن است که با این بیت شروع می‌شود: «شکر ایزد را که یکتا پادشاست آن گرامی کآسمان‌ها را خداست».

شاعر گاهی در شعر تعلیمی مجبور است معنی را فدای وزن کند، به همین دلیل اشاره‌گونه صحبت کردن یا اختصار گویی یکی از ویژگی‌های آشکار شعر تعلیمی است. در ارجوزه‌ی ابن سینا این امر به فراوانی یافت می‌شود و شاعر گاه برای رعایت وزن از بحث اصلی خارج شده و گاه یک فصل را در یک مصرع خلاصه کرده است. در این ترجمه‌ی منظوم به فارسی کوشش شده تا بیت مورد نظر با مفاهیم موجود در کتاب قانون تطبیق داده شود و بعد از دقت در مفاهیم آن، به نظم فارسی برگردانده شود. روشن است که مترجم در ترجمه‌ی شعر به شعر به محدودیت‌های فراوانی برخورد می‌کند؛ یکی از این محدودیت‌ها هماهنگی تعداد بیت‌های دو منظومه است. بنابراین، برای این‌که تعداد بیت‌های منظومه‌ی فارسی با اصل عربی آن چندان تفاوتی نداشته باشد، تلاش شده تا حد امکان هر بیت عربی در بیتی به فارسی سروده شود. و هر جا نیاز به توضیح داشته باشد در زیرنویس به آن اشاره شود.

طب، سلامت بودن است و به شدن از دلیلی، گردد
عارض بر بدن

از طبیعیات باشد هفت جور شش دگر در حفظ صحت
شد ضرور

باب اول را بدان علم و عمل علم خود گردد سه باب
مستقل

باب سوم را که گفتم از غرض علت و بیماری و دیگر
عرض

علم طب راهش دو قسم است ای رفیق هست اعمال
یداوی یک طریق

راه دیگر هست تجویز دوا و آنچه باشد ممکن از راه غذا

منابع

- ۱۱- ابن سینا ح. رگ شناسی. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی؛ ۱۳۸۳.
- ۱۲- طاهری م. ابن سینا و ادب پارسی. خلاصه مقالات همایش بین‌المللی ابن سینا همدان؛ سال ۱۳۸۳.
<http://www.buali.ir/article-fa-15.html> (accessed on 2010)
- ۱۳- طاهری نیاع، میرزایی ف. نوآوری‌های علمی و تقلید ادبی در سروده‌های ابن سینا. پژوهشنامه علوم انسانی ۱۳۸۶؛ شماره ۵۴: ۳۴۴-۳۳۱.
http://www.sid.ir/fa/VEWSSID/J_pdf/64413865420.pdf (accessed on 2010)
- ۱۴- مجابی ح. بررسی متون طب شیعه در تاریخ پزشکی. کرمانشاه: دانشگاه رازی کرمانشاه؛ ۱۳۸۵، ص ۲۳۸.
- ۱۵- غلامعلی زاده ج، روشن فکر ک. شعر تعلیمی ویژگیها و زمان پیدایش در ادبیات عرب. مجله بین‌المللی علوم انسانی (عربی) ۱۳۸۶؛ دوره ۱۴: ۶۲-۴۷.
<http://ensani.journals.modares.ac.ir> (accessed on 2010)
- ۱۶- رزمجو ح. انواع ادبی و آثار آن. مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی؛ ۱۳۷۴، ص ۷۹-۸۲.
- ۱۷- شاه علی ش. الارجوزه فی الطب. خلاصه مقالات همایش بین‌المللی ابن سینا همدان؛ سال ۱۳۸۳.
<http://www.buali.ir/article-fa-1.html> (accessed on 2010)
- ۱۸- قنوتی ج. مؤلفات ابن سینا. مصر: دارالمعارف مصر؛ ۱۹۵۰.
- 19- Avicenna, Krueger HC. Avicenna's Poem on Medicine. Illinois: Thomas; 1963, p. 14-57 .
- 1- Smith RD. Avicenna and the Canon of Medicine: a millennial tribute. West J Med 1980; 133 (4): 367-70 .
- ۲- دبیری نژاد ب. نظری به آثار طبی شیخ‌الرئیس ابوعلی سینا همدان. خلاصه مقالات همایش بین‌المللی ابن سینا؛ سال ۱۳۸۳.
<http://www.buali.ir/article-fa-106.html> (accessed on 2010)
- 3- Sajadi MM, Mansouri D, Sajadi MR. Ibn Sina and the clinical trial. Ann Intern Med 2009; 150 (9): 640-3 .
- ۴- نصر ح. دستاوردهای ابن سینا در حوزه ی علم و خدمات او به فلسفه ی آن. مجله ی تاریخ علم ۱۳۸۶؛ دوره ۵ (شماره ۵): ۱۲-۱.
- 5- Shoja MM, Tubbs RS, Loakas M, Khalili M, Alakbarli F, Cohen-Gadol AA. Vasovagal syncope in the Canon of Avicenna: the first mention of carotid artery hypersensitivity. Int J Cardiol 2009; 134 (3): 297-301 .
- 6- Madineh SM. Avicenna's Canon of Medicine and Modern Urology. part I: bladder and its diseases. Urol J 2008; 5 (4): 284-93.
- ۷- مسعودی ع. قانون در طب (ابن سینا). تهران: نشر مرسل؛ ۱۳۸۷، ص ۲۹-۱۰.
- ۸- ناصری م. مروری بر کلیات طب سنتی ایران. تهران: موسسه نشر شهر؛ ۱۳۸۷، ص ۲۹.
- ۹- ابن سینا ح. ارجوزه سینایی. کلکته هندوستان؛ ص ۱۸۲۴.
- ۱۰- نجم آبادی م. تاریخ طب در ایران از ظهور اسلام تا حمله‌ی مغول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۷۵، ص ۴۹۷-۴۷۷ و ۵۵۴-۵۳۶.